

Mübadele Öncesi Doğu Karadeniz Sahili (Batum, Rize, Trabzon, Giresun, Ordu, Samsun, Sinop)

Selahattin Tozlu

Dr. Öğr. Üyesi, Atatürk Üniversitesi, Kâzım Karabekir Eğitim Fakültesi, Tarih Eğitimi Anabilim Dalı

stozlu69@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-0299-5294>

MAKALE BİLGİSİ

Makale Türü Çeviri

Geliş Tarihi 15.11.2021

Kabul Tarihi 23.12.2021

Yayın Tarihi 31.12.2021

Doi 10.52003/etut.2021.18

Erzurum Teknik Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi

ETÜT, Sayı: 3, Aralık, 2021, Erzurum/TÜRKİYE

<https://dergi.erasmus.edu.tr/tarih>

Before the Exchange Eastern Black Sea Coast (Batum, Rize, Trabzon, Giresun, Ordu, Samsun, Sinop)

Selahattin Tozlu

Asst. Prof. Atatürk University, Kazım Karabekir Faculty of Education, Department of History Education

stozlu69@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-0299-5294>

ARTICLE INFORMATION

Article Types Translation

Received Date 15.11.2021

Accepted Date 23.12.2021

Date Published 31.12.2021

Doi 10.52003/etut.2021.18

Atıf-Citation: Selahattin Tozlu, "Mübadele Öncesi Doğu Karadeniz Sahili", *ETÜT*, Sayı: 3, Aralık 2021, s. 85-106.

Erzurum Technical University, Faculty of Letter, History Journal

ETUT, Issue: 3, December 2021, Erzurum/TURKEY

<https://dergi.erasmus.edu.tr/tarih>

MÜBADELE ÖNCESİ DOĞU KARADENİZ SAHİLİ (Batum, Rize, Trabzon, Giresun, Ordu, Samsun, Sinop)¹

Selahattin Tozlu

Öz

Ele aldığımız çalışma, 1923 yılında Lozan’da akdedilen Nüfus Mübadelesi sözleşmesinin yürürlüğe girmesinden önce yazılan bir risalenin çeviri yazısını içermektedir. Eseri yazan kişinin kimliği belirsizdir. Bununla birlikte, yazarın kendi ifadesinden hareketle, uzun yıllar Anadolu’yu adım adım dolaştığı ve gördüğü yerler hakkında bilgi toplayan birisi olduğu anlaşılmaktadır.

Eser, 20. yüzyılın ilk çeyreği bitmeden kaleme alınmıştır. Eser Doğu Karadeniz’in sahil şehirlerine ve limanlarına ilişkin ayrıntılı ve önemli denilebilecek malumat sağlamaktadır. Kimliği bilinmeyen fakat günümüz ifadesiyle Harp Akademisi’nde bir süre öğretmenlik yaptığı anlaşılan yazarın Doğu Karadeniz’e yönelik seyahatlerindeki gözlemleriyle birlikte vermiş olduğu derslerin ortak bir ürünü olan eser, bölgenin siyasi, sosyal, iktisadi ve ticari durumu hakkında özgün bilgiler sağlamaktadır. Bilhassa Trabzon, Samsun ve Batum gibi önemli ticaret ve liman şehirlerine dair sunulan ayrıntılar dikkate değerdir.

Anahtar Kelimeler: Doğu Karadeniz, Coğrafya, Seyahat Notları, Trabzon Limanı, Samsun Limanı.

Before the Exchange Eastern Black Sea Coast (Batum, Rize, Trabzon, Giresun, Ordu, Samsun, Sinop)

Abstract

The study we are considering includes the translation of a pamphlet written before the Population Exchange agreement signed in Lausanne in 1923 came into effect. The identity of the author of the work is unknown. However, based on the author's expression, it is understood that he traveled around Anatolia step by step for many years and gathered information about the places he saw.

The work was written before the end of the first quarter of the 20th century. The position provides detailed and vital information about the coastal cities and ports of the Eastern Black Sea Region. The work, which is a standard product of the lessons given by the author, whose identity is unknown, but who is understood to have taught at the Military Academy for a while in today's expression, together with his observations in his travels to the Eastern Black Sea, provides original information about the political, social, economic and commercial situation of the region. The details on vital trade and port cities such as Trabzon, Samsun, and Batumi are particularly noteworthy.

Key Words: Eastern Black Sea, Geography, Travel Notes, Trabzon Port, Samsun Port.

Sunuş

2009 yılında basılan “*Antakya (Hatay) Tarihi Bibliyografyası*” adlı kitabımda tanıttığım Mehmed Cemal’in eserinden, o zaman ilgili yöre için mühim gördüğüm

¹ Mehmed Cemâl, *Anadolu (İstatistiki, İktisadi, Askeri Coğrafya)*, I, *Anadolu'nun Ahvâl-i Tabiiyesi, Dersaadet, Matbaa-i Askeriyye*, 1336 (1920), s. 7-27.

birkaç ayrıntı almış idim. Bunlar arasında; eskiden beri Antakya Türklerinin Amık Göle “*Akdeniz*” dediklerini oradan aktarmıştım. Yine Toros, Kozan ve Gâvur dağları anlatılırken; buralarda “*bir cins kaplan*” veya “*kaplana benzeyen bir hayvanın varlığını*” da araştırmacıların ilgisine sunmuşum². Sonra eserin hemen tamamını okuyarak çalışma saham ile alakalı bu aktarmayı hazırladım.

Basılış tarihi 1920 (1336) olarak gösterilen bu esere, 3 Mayıs 1921 (3 Mayıs 1337) tarihinde takdim yazısı yazılmıştır, dolayısıyla kitap 1920 yılında basıma verilmiş ve ancak 1921 yılında basılmıştır. Yazarı hakkında hiçbir bilgimiz yoktur. Kendi ifadesi ile; “*bu eser Anadolu’da yirmi seneden beri icra ettiğim uzun seyahatlerimde toplayabildiğim resmi ve gayriresmi malumat ile Erkânıharbiye Mektebinde iki senelik tedrisatımın hasılasıdır*”. Kitabın kapağında yazar, “*Erkânıharbiye Coğrafya-yı Sevkulceyşi, İstatistiki ve Topografya Muallimi*” olarak tanıtılmıştır. Dört cilt olarak tasarlanan eserin yalnızca bir cildi basılıdır. Diğer ciltlerin yazılıp yazılmadığı, yazıldılar ise nerede olduğu hususu da aydın değildir.

Bu kitabın “*Karadeniz*” kısmı düzenlenerek “*Doğu Karadeniz*” adıyla yayıma verilmiştir. Kitabın aslında “*Karadeniz*” başlığı vardır. Ancak yazarın ifadesi ile Karadeniz, Sinop Adası ile “*doğu*” ve “*batı*” olmak üzere ikiye ayrılır. Bundan ötürü yazının başlığı “*Doğu Karadeniz*” yapılmıştır. Kitapta verilen genel bilgiler uzun yılların gözlemidir, ancak nüfus ile ilgili kayıtlar Birinci Büyük Harbin hemen akabine aittir. Eserin evvelce kısa bir tanıtımı yayımlanmış, ancak buraya aldığımız gibi herhangi bir bilgi aktarılmamıştır³.

Doğu Karadeniz

Karadeniz’de mühim miktarda ve makbul türlerinden balık çıkar. Büyük nehirlerin ağızlarında çokça balık yumurtası ve havyar ihraç edilir. Tırabzon ile Batum arasında “*hamsi*”, “*kefal*”, ve “*kalkan*” balıklarının miktarı mühim ve cinsleri nefistir. Yeşilirmek ağzında çok miktarda balık yumurtası ve havyar çıkar.

Yazın genelde sakin geçen Karadeniz, kışın ani ve şiddetli fırtınalara sahne olmaktadır. Bu sebeple bizim eski gemici babalarımız Eylül ayında donanma ile

² Selahattin Tozlu, *Antakya (Hatay) Tarihi Bibliyografyası*, Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Enstitüsü Yay. Elazığ 2009, s. 154.

³ Eserin kısa bir tanıtımı şuradadır: Bayram Çetin, “Tarihi Coğrafya Bakımından Az Bilinen Bir Kaynak: Anadolu-İstatistiki, İktisadi ve Askeri Coğrafya (1. Cilt)”, *Turkish Studies*, 14/4, 2019, s. 785-805. Bu tanıtımda, eser “*Anadoluculuk akımı*” içinde değerlendirilmiş ise de, bunu doğrulayacak herhangi bir bilgi yoktur.

İstanbul ve Sinop limanlarına çekilir, Mart dokuzuna kadar buralarda kışı geçirirlerdi. Mart dokuzundan sonra özel merasim ile yine Karadeniz'e açılırlardı. Bugün birçok devlete sahillik eden Karadeniz, o zamanlar bir Osmanlı gölü halinde idi.

Ancak yazın deniz büsbütün sakin değildir. Genelde çok sıcak olan hava bazen bozarak şiddetli lodos fırtınalarına sebep olur. Hava rasat merkezlerinin bulunmaması dolayısıyla, böyle ani fırtınalarda birçok deniz vasıtası zayi olur ve gemiciler denize batar.

Karadeniz'in fırtınası dikkate değer olup; yazın kuzey, kışın güney sahili daha çok fırtınalıdır. Doğu Karadeniz kısmında sis, batı kısmında sisle karışık tipi denizi ekseriye örter. Sinop Adası ile Anadolu sahili doğu ve batı olmak üzere iki kısma ayrılır.

Düz ve arazisi pek az olmasına rağmen manzarası hayallerin üstündedir. Sürekli ormanlık, ağaçlık, ekilmiş arazi, yemyeşil dağlar, oldukça dik yamaçlardaki tarlalar, sahili kaplayan sisler arasında beyaz bina kümelerinden müteşekkil iskeleler, köyler ile hemen her tarafa dağılmış ve fındık, portakal, limon ağaçlarının arasına sıkışmış beyaz badanalı muntazam bina edilmiş evler, derin vadilerin ağızlarındaki ufak sahil kumluklarının kenarına yanaşmış, bazen sahile çekilmiş deniz vasıtalarının güzel manzarası cidden seyre şayandır.

Bu güzel sahilin arkası duvar gibi Rize Dağlarıyla kapanmıştır. Yazın sahildeki rutubet fazlalığından oluşan boğucu hararet, pek çalışkan olan, denizle daimi mücadele ile asabileşmiş sahil ahalisini bu yüksek dağlar üzerindeki yaylalara çıkmaya mecbur eder. Yaylaların gerisi ise yüksek ve karlı tepelerden oluşmuş olup, ekseriye yoğun sis ve duman yığınları arasında korkunç şairane manzaralar gösterir.

Bu sahilde rutubet çok fazladır. Bilhassa kışın hava pek mülayim ve mutedildir, sahile kar pek nadir olarak düşer. Yazın sıcak çok olduğu halde ekseri yağmur yağar, işte bu rutubet otların kurummasına engel olduğu için yaz ve kış etraf sürekli yeşilliktir. Sahilin bu güzelliğine rağmen ırmak ağızlarındaki su birikintileri bataklıklar oluşturarak havayı kötüleştirir ve “*ısıtma (sıtma)*” hastalığına sebep olur.

“*Çürüksu*” kasabasından başlayan şirin Doğu Karadeniz sahilinin güzellik merkezi Rize'dir. Batıya doğru gidildikçe hava değişmeye başlar. Tırabzon'da “*limon*” ve “*portakal*” ağaçları kışı açığa geçirebilir ise de güzel meyve vermezler. Giresun'da ise açık saksıda yaşar. Batum'da Ruslar “*muz*” ve “*hurma*” gibi sıcak

bölge ağaçları yetiştirdiklerine göre, Rize mıntıkasında da bu tür ağaçlar yetiştirmek mümkündür.

Samsun'da mutedil bölgelere mahsus çiçek ve bitkiler yaşar. “Vona”dan itibaren ormanlık azalmağa başlar ve Samsun ile “İncir Burnu” arasında çıplak bazı kısımlara rastlanır.

Anadolu sahili her ne kadar “Kopmuş Burun”dan başlamakta ise de, Poti ve Batum limanları Tırabzon sahiliyle iktisadi münasebette bulunduğu; Van ve Güney Azerbaycan’a da iskele olduklarından Anadolu için önemlidir. Ancak “Riyon Nehri”⁴ girişinde ve havası ağır küçük bir kasaba olan “Poti”, Batum kadar önemli değildir⁵.

Batum

Güzel bir limanı vardır ve bütün Kafkasya demiryollarının başında bulunduğu için önemlidir. Şehir ufak ise de gayet muntazam ve mükemmel yapılmıştır. Bütün sokakları geniş ve kenarları ağaçlı, kaldırım, orta yerleri çakıl döşenmiş olduğundan, çok yağmur yağmasına rağmen asla çamurdan eser yoktur. Sıcak bölge bitkileri, her nevi çiçek ve ağaçlarla süslü dağlar arasında elektrikler ile parlayan bu güzel şehirde on kadar mükemmel otel, güzel hamamlar, “bulvar” denilen sahil boyunca uzanmış bir km. uzunluğunda park ile suni bir göl kenarındaki ikinci bir park; belediye dairesi, müze, postahane, istasyon, büyük Rus kilisesi, mükemmel kolej ve hastahaneler şehrin en iyi binalarıdır. Binalar genellikle Rus tarzında taştan ve gayet sağlam ve sıhhi olarak yapılmıştır. Şehrin güneybatı kenarında pavyon tarzındaki mükemmel kışlaları, limanda depo ve antrepoları, şehrin limanına hakim burun üzerinde bu defa tahrip edilen istihkâmı, birçok kulüp ve tiyatro ve sinemaları, bir sebze meyve hali ve “Türk Çarşısı” denilen bir pazarı vardır. Şehirde iki cami, bir İslâm, birçok Hıristiyan mektebi vardır. Batum’un 15.000 kadar olan ahalisinin beşte biri Türk, Müslüman Gürcü ve Acemlerden oluşur. Şehrin asıl ticaret istasyonu, ticaret rıhtımının gerisinde

⁴ Osmanlıların Faş, Rusların Poti dedikleri şehre akan nehirdir. Suyun yüzlerce yıl sahile getirdiği toprak sebebiyle Riyon (Poti) kasabası birkaç kere yer değiştirmiş ve sürekli sahile taşınmıştır. 1828-1829 Osmanlı-Rus Harbinde Faş (Poti) Limanı’nı alan Ruslar, bu nedenle umduklarını bulamamış ve 1878 yılında Berlin Anlaşması ile Batum limanını alarak Poti’den umduklarını bu liman sayesinde elde etmişlerdi. Ancak Ruslar, Batum’u “serbest liman” yapacaklarını anlaşmaya yazdırdıkları halde buna uymamış ve bilahire burayı tahkim suretiyle işgal etmişlerdi (Selahattin Tozlu, *Trabzon-Erzurum-Bayezid Anayolu (1850-1900)*, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 1997, muhtelif sayfalar).

⁵ Buraya kadarki bilgiler M. Cemal, *Anadolu (İstatistikî, İktisadî, Askerî Coğrafya)*, s. 8-10.

“*Davarna İstasyonu*” olup, burada mühim depolar ve bilhassa birkaç milyon gaz ve mazot alacak depolar vardır.

Batum’un en mutena mesiresi kuzey sahilindeki “*Çakova*” mevkiisidir. Burası mükemmel ve süslü köşklerden oluşan çok güzel bir yerdir. Batum’dan sonra düz, ağaçlık ve çoğu yeri bataklık olan bir arazi “*Çoruk Nehri*” ağzını oluşturarak “*Makariyal*” mevkiisine kadar devam eder. Buradan sonra artık “*Rize Dağları*” başlamış olur. Bunun biraz ilerisinde “*Liman*” denilen bir demir yeri vardır ki, işte bunun bir buçuk km. ilerisinde ve “*Kavandarı Tepesi*”nin (1204 m.) eteğinde “*Kopmuş Burun*” vardır. Burası denize doğru çıkmış gayet dik burun olup, bir parçası denize doğru uçmuş olduğu için böyle adlandırılmıştır. Bu burun önünde deniz 30 kulaçtır. Buradan sonra sırasıyla ve ufak vadiler eteğinde “*Aba Salah, Ebu Salah*”, “*Orta Hopa*” ve nihayet ufak bir koy içinde ve “*Askoros Deresi*” ağzının kuzeyinde Hopa kasabası vardır.

Hopa

370 metre yüksekliğinde bir tepenin eteğinde ufak bir düzlükte, daimi yeşil bir kasabadır. 800 haneden oluşan nüfusu tamamen Müslüman olup 4.000 kadardır. Mühim bir pazar kurulur. Limanda beş on sandal ile daimi surette dört beş yelkenli kayak bulunur.

Bundan sonra “*Peronit Burnu*” dolaşarak Arhavi Nahiyesinin merkezine varılır.

Arhavi

“*Arhavi Deresi*”nin ağzında bulunan açık limanda birkaç kayıktan başka vasıta yoktur. Arhavi Deresinin yamaçları gayet dik olduğu için, Kafkasya’dan sahil boyunca ilerleyecek düşmana karşı ilk müdafaa hattını bu vadinin güney sırtları teşkil eder.

Bu sırtlardan sonra ve bu vadiye paralel “*Abu-Viçe*” ve “*Peshila Dereleri*” de birer müdafaa hattı olup, birbirine iki km. kadar yakın olan “*Abu (Ab-ı Süfla)*” ve “*Viçe*” köyleri vardır. Bundan sonra yine mühim bir müdafaa hattı olabilecek “*Büyük Dere*” ağzı, daha sonra bir demir yeri olan “*Saydul (Sabu) İskelesi*”, sonra da “*Atina Deresi*” ağzında Atina⁶ gelir.

⁶ Şimdi Rize iline bağlı Pazar ilçesinin merkezidir.

Atina

Aynı addaki derenin ağzındaki kumluktur. Her ne kadar kaza merkezi ise de, 35 evli ve birkaç dükkânlı bir köydür. Limanında birkaç sandal bulunup, buraya gelen yelkenli kayıklar “ceviz”, “üzüm”, “fındık” ve “meyve” taşır. Bu bölgede özellikle “bal” meşhurdur. Atina civarında “Kızkalesi” adında denizin içinde bir kaya vardır. Sonra “Kemer Burnu” dolaşarak “Mapavri Nahiyesi”ne⁷ varılır ki, buradan Rize’ye kadar adeta bir kasaba gibi olur, köyler birbirini takip eder. Rize’ye gelmeden güzel bir müdafaa hattı olan “Askoros (Taşlı Dere)” ağzı geçilir⁸.

Rize

“Askoros” ve “Piribos Burnuları” arasında doğu sahili kumluk, batı sahili dik ve umumiyetle arkası yüksek sırtlarla kapalı geniş bir koy kenarında ekseriya dalgalı bir limandır. Limanda her an birçok deniz vasıtası ve yüz kadar sandal, birçok yelkenli kayık ve birkaç mavna mevcuttur. Ticareti oldukça işlek olan iskele civarı sığ olup, gemiler uzakta demirlemeye mecburdur. Sahil her tarafta limana hâkimdir.

Karadeniz’de Osmanlı sahilinde mevcut 19 deniz fenerinden en doğuda bulunanı Rize’de Piribos Burnu üzerindedir. Yüksekliği 59 kadem olup, altı milden görülmektedir. Limana yıllık 5.000 ton miktarı ithalat, 2.500 ton ihracat vaki olmaktadır.

Rize, İspir üzerinden Erzurum’a en kısa mesafede bir liman olduğundan önemlidir.

Şehirde 3.000 hane, 450 dükkân, 8 cami, 3 kilise, bir sultani ve birçok mektep ile üç Rum mektebi, bir eski kütüphane, bir hükümet konağı, askeri depo ve belediye hastanesi vardır. Yapıları mevkisinin güzelliğine nazaran pek geri ve hayat iptidaidir. İmar kabiliyeti fazladır. Evler birbirinden çok ayrı, etrafları geniş portakal ve limon bahçeleriyle çevrilidir. İlkbahar ve yaz yağmurlu ve rutubetli olup, en güzel mevsim sonbahardır ki, Aralık (Kanunievvel) sonuna kadar sürer. Kış ise çok mutedil olduğu için şehir daima bir sakinlik içindedir. Şehirde sanayi; “keten bezi” imali ve ufak kayık inşasından ibarettir. Rize yöresinde “sıtma” ile “romatizma” vardır. Yazın “ishal”, “dizanteri”, “mide rahatsızlıkları”, “solumum yolları hastalıkları” ve bir miktar da “fırengi” mevcuttur.

⁷ Şimdi Rize iline bağlı Çayeli ilçesidir.

⁸ M. Cemal, *Anadolu (İstatistikî, İktisadî, Askerî Coğrafya)*, s. 11-12.

Rize'den sonra “*Erik Limanı (Tersane)*”, “*Fıçı Burnu*”, güzel bir ihraç noktası olabilecek “*Sarısu (Kalopotamus)*”, “*Baltacı*”, “*Solaklı Dereleleri*”nin ağızları duvar gibi olan sahil sırtlarını takiben geçilir.

Bu sular Rize yöresine hareket edecek hasımlara karşı pek mükemmel birer müdafaa hatlarıdır. Solaklı Deresinin ağzının doğu sırtlarında hafif meyilli bir tepe üzerinde Of kasabası vardır.

Of

Ufak ve şirin bir kasaba olup, ahalişi vatana sadakat ve mertlik hasletleri ile öne çıkmışlardır. Büyük Harpte Oflular, Rus müfrezelerine karşı pek mühim müdafaaada bulunmuş ve kadınları bile harp hattına kadar muharebelere cephaneye ve yiyecek taşımışlardır.

Sahil aynı sarplıkta devam ederek “*Humurgân Deresi*” ağzını geçip “*Sürmene (İrakli) Limanı*”na gelinir.

Sürmene

Bütün kazanın ismidir. Kazanın idare yeri “*İrakli Deresi*” ile burnu arasında bulunan “*İrakli Çarşısı*”ndadır. Bu yöredeki en büyük kasaba “*Humurgân*”dır. Telgrafhane, gümrük ve belediye buradadır.

İrakli Limanı oldukça mahfuz bulunduğundan her sene elli altmış yelkenli gemi kışı geçirmek üzere buraya gelir. Ahalişi silahşor olduğu gibi denizcilikleri dillere destandır.

Sürmene, Tırabzon'a 30 km.lik bir şose ile bağlıdır ve Tırabzon limanı için burası Polathane (Akçaabat) kadar önemlidir. Tırabzon'un tahkimi halinde buranın ihmali caiz olamaz.

İrakli Burnundan sonra “*Falikoş Burnu*”, “*Arsen*” ve “*Yomra İskeleleri*”, “*Kovata Limanı*” ve “*Kovata Burnu*” dolaşılıp “*Kampüs (Kopus) Burnu*” geçilerek Tırabzon limanına vasıl olunur⁹.

Tırabzon

Karadeniz'deki Osmanlı limanlarının en mühimi olup; Erzincan, Erzurum, Van ve Bitlis havalisinin iskelesi ve İran-Erzurum transit ticaretinin başlangıcıdır. Her ne kadar İran transit ticareti bugün kısmen Batum yoluyla yapılmakta ise de burası da az çok mevcudiyetini korumaktadır.

⁹ M. Cemal, *Anadolu (İstatistiki, İktisadi, Askeri Coğrafya)*, s. 12-14.

Tırabzon, Doğu Anadolu'nun en mühim iskelesi olup; halen Hamsi Köyüne kadar bir dekovil hattı ile Erzurum ve Erzincan'a askerî ve ticarî güzel bir şosesi vardır. Doğu Anadolu'da Erzurum havalisinde birikecek bir ordunun gerek menziline ve gerek büyük bir askeri kuşatma ile yan ve gerilerine tesir etmek mümkün olduğundan, özellikle limanı tamamlanır ve Doğu Anadolu demiryolları inşa edilerek İran ticaretine serbestlik verilir ise, önemiyle uygun şekilde tahkimi gerekecektir.

Tahkimat noktaları yüksek bataryalar için “Boztepe”, “Soğuksu”; alçak bataryalar için “Kampus Burnu”, “Kasarna Deresi”nin bir km. doğusundaki burun ile ikinci derecede “İrakli Sırtı”, “Kovata Burnu”, Polathane'nin “Covana Burnu” en uygun yerlerdir. Bu tahkimat hava saldırılarına karşı oldukça faydalı ise de, denizaltı araçlarına karşı limanı emniyette tutamaz.

Tırabzon İskelesi

“Değirmen Dere”nin getirdiği çer çöple dolmakta olan liman, askeri kumandanlarından Hasan Paşa'nın teşebbüsüyle (zannedersem 1886'da) “Elusa Burnu” önünde yapılacak bir rıhtım ile ayrılmak istenilmiş ise de çok az amele çalıştığından ve inşaat ilkel bir tarzda olduğundan yirmi senede ancak 60 metre kadar denize doğru ilerlemiştir. Son Rus istilasında bunun önüne Ruslar bir eski vapur batırarak rıhtımı hayli uzatmış olduklarından, liman, dere çöplerinden az çok kurtarılmış ise de, taranmadığı için bugün orta yerinde ancak 3-4 kulaç su mevcuttur. Bu sebeple büyük vapurlar limana giremez. Küçük vapurlar batırılmış vapurla yapılmış rıhtıma yanaşırlar ise de, kötü havalarda bütün vapurlar Polathane Limanına sığınmaya mecbur olurlar. Bundan başka gümrük önünde ayrıca bir kayık rıhtımı ile gümrük ambarları vardır. Limanda daimi surette 400 kadar sandal, kayık ve mavna ile 15-20 motorlu gemi ve yüz kadar ufak, büyük yelkenli gemi mevcuttur. Sandallar gümrük önüne ve “Arafil Boyu”ndaki kumluğa çekildiği gibi, gemi ve motorlu takalar Değirmen Deresindeki tamamlanmamış iskeleye bağlanırlar. Şehrin kuzeyinde “Moloz Boyu” denilen yerde bugün sular altında kalmış eski bir liman harabesi mevcuttur. Bunun civarındaki “Mumhane İskelesi”ne pek çok sebze ve yemiş sandalları yanaşır.

“Tırabzon Feneri” 20 saniyede bir defa devreder, 105 kadem yüksekliğinde olup 16 milden görülür. Fenerin mevkiisi 41 derece 10 dakika kuzey enleminde, Gironoviç'e göre 39 derece 45-48 dakika doğu boylamındadır.

Tırabzon limanına yıllık 600.000 ton hacminde 9.000 gemi gelir. Bunlar Osmanlı, İngiliz, İtalyan, Fransız, bilhassa Yunan sancakları taşır.

Tırabzon eski bir kasabadır, pek çok eski eseri vardır. “*Moloz Limanı*”, duvarlarından bir kısmı görülen suru, Ortahisar ve Ayasofya Camileri bunlardandır.

Şehirde 8.000 ev, 19 cami, 10 kilise, sultani ve birçok mektep, 3 matbaa, 4 kitapçı; hastahane, belediye bahçesi, 10 kadar güzel otel, kışla ve askeri hastahane, bir tiyatro, güzel muntazam bir sinema binası, birçok güzel gazino ve lokanta vardır. Hamamları gayet geniş ve güzeldir.

Şehirde 50.000 nüfus vardır. Bunun 32.000’i Türk, 13.000’i Rum, 5.000’i Ermeni, 84’ü Yahudi olup, bir miktar da İranlı yaşamaktadır.

Şehrin dışarıdan manzarası güzel ise de sokakları çok kötü düzenlenmiştir. “*Kabak Meydanı*”, “*Ortahisar*”, “*Millet Bahçesi*”, “*Arafil Boyu*”, Değirmen Dereye uzanan ve “*Uzun Yol*” denilen caddeden başka yerlerde araba çok güç geçer. Şehirde birçok fayton olup daima “*Soğuksu Mesiresi*”, “*Değirmen Dere*”, “*Cevizlik*”¹⁰ ve Polathane’ye gidip gelirler.

Tırabzon’un en kötü yeri Çarşı Mahallesi’nin Kuzgun Deresi civarıyla İmaret Deresinin geçtiği Mağara Mahallesi’dir. Bu iki dere üzerinde ve büyük caddede iki yüksek sanatsal köprüden başka faydalı bir şey yoktur. Ruslar işgal sırasında bazı yollar açarak caddeleri genişletmeye çalışmışlar ise de tamamlayamamışlardır.

Yarım saat mesafedeki Soğuksu ve Zağnos mevkilerinde güzel köşkler ve çam ormanları mevcut olduğundan çok birer sayfiye teşkil ederler.

Sıhhi Durum

Tırabzon evlerinin bir kısmı ahşap, bazıları kerpiç dolma ve kireç sıvalı eski tarzda ise de, bir kısmı ve özellikle Boztepe tarafındakiler muntazam ve taştan yapılmıştır. Çoğu evlerin ve bilhassa Kabak Meydanı cihetindeki hanelerin bahçeleri vardır. Soğuksu Sayfiyesinin köşklere muntazam ve güzeldir.

Şehirde lağım ve kanallar mevcut olduğu gibi, bazı caddelerin kaldırımları var ise de çamur eksik değildir.

Tırabzon’un suları bol ve güzeldir. “*Kasarna Maden Suyu*” gayet faydalı ve maden suyuna (vişi) denktir. Bu suda demir ve karbonik asit vardır. Havası pek mutedil ve sağlıklı ise de nemlidir. Kış Ocak (Kanunisi) ayından başlasa da Mart sonuna kadar yağmur yağar, kar ender olarak düşer. İlkbaharda çok sis olur, bu

¹⁰ Şimdi Maçka ilçesinin merkezidir.

sebeple “nezle” eksik olmaz. “Felç”, “kadınlarda asabi rahatsızlık”, “romatizma”, “asabi hastalıklar” görülmekte ise de, yöresel ve bulaşıcı hastalıklar çok zaman devam etmez. Son zamanlarda verem ve firengi artmaktadır.

Şehirde memur ve hususi 14 doktor, 10 eczahane ile 3 dişçi vardır.

Sanayi ve Ticaret

Tırabzon ahalisi çok çalışkan ve faaldir. Burada pek çok ve büyük Müslüman tüccar ve sermayedarlar vardır. Koyunculuk, debbağlık, doğramacılık, demircilik, dokumacılık hayli gelişmiş ise de büyücek bir demirhane ile kayık ve gemi tezgâhlarından başka mühim fabrikası yoktur.

Birçok sigorta şirketi, banka ve banker, birçok vapur acentesi (Osmanlı, Yunan, Mesajeri (*Fıransız Mesajeri Maritimes*), Loyd (Nemçe/Avusturya Loyd/Lloyd’s), Pake (*Fıransız Paguet*), Rus, Rus Karadeniz) mevcuttur.

Gümrük Baş Müdüriyeti, Posta Baş Müdüriyeti, Reji Nezareti, Duyun-ı Umumiye Müdüriyeti ile İngiliz, Alman, Belçika, İspanya, Cemahir-i Müttefika (Amerika), Fransa, Yunan, Felemenk, Rus, İtalya ve İran konsoloslukları vardır.

Tırabzon Limanından sonra “*Kasarna*”, “*Hacıbeşir*”, “*Sera Dereleri*”nin ağızlarını takiben “*Kalamiha (Kamama) Deresi*” ağzında Tırabzon’un en emin limanı olan “*Polathane Limanı*” vardır. Kalamiha Deresi son savaşta Tırabzon’un düşmesinden sonra uzun müddet müdafaa hattı vazifesi görmüştü. Bu civar halkı pek ziyade savaşçı ve cesur olduğundan, savunma işinde büyük hizmetler gördüler. Şayet Büyük Rusya kurulmaz ise, Kafkas küçük hükümetlerinin son istila hedefi ancak buraya kadar olabilir.

Polathane¹¹

Tırabzon’a iki saat mesafededir. Güzel bir şosesi vardır. Burada pek çok tütün çıktığından birçok tütün ambarı, Reji İdaresi, hükümet dairesi, rüştiye mektebi gibi kurumlar ile beyaz badanalı binalar, ağaçlar ve bahçeler arasında çok güzel bir manzara gösterir. Kazadan yıllık 2.000.000 kadar çıkan tütün, türü itibarıyla Bafra’dan sonra birinci derecededir. Polathane’de 800 evde 4.000 kişi yaşamaktadır. Bir Millet Bahçesi ile iki şadırvanı vardır. Her Salı günü pazar kurulur. Etrafında birçok zeytin ağacı vardır. Limana bağlı 20-30 sandal iskelesinde mevcuttur.

¹¹ Şimdi Akçaabat ilçesinin merkezi olup, esas itibarıyla limanın adıdır.

Kasaba'nın civarında vaktiyle limanı müdafaa için yapılmış birçok kale vardır ki, bunlardan bir tanesi beyaz taştan yapıldığı için “*Akçakale*” denir.

Bu kaleye izafeten bütün kazaya “*Akçaabat*” denir. Polathane'nin gerisinde “*Karadağ*” mevcuttur ki en yüksek yeri “*Hıdır Nebi Kayası*” (1540 m.) olup, denize doğru çıkarak “*Yoros Burnu*”nda son bulur, burada 10 saniyede bir dönen 98 kadem yüksekliğinde bir deniz feneri olup 16 milden görülür.

Yoros (Yaros) Burnundan sonra deniz tekrar içeriye doğru girerek “*Fol Deresi*” ağzındaki “*Büyük Liman*”a varılır.

Vakfikebir

Çoğu rüzgârlardan, özellikle gündeğusu ve poyrazdan korunaklı ve büyük bir daire şeklinde olduğundan Büyük Liman denilmiştir. İlkbaharda havası düzensiz, yazları çok sıcaktır.

Kaza merkezine “*Fol*” denir, elli altmış dükkân ile aralıklı yüz iki yüz haneden oluşur. Burada on kadar kayık mevcuttur.

Büyük Limanın dâhilinde ve batı sahilinde “*Şarlı İskeleyi*” (*Şarlı Pazarı*) adlı bir iskele vardır.

Şarlı

“*Beşik Dağı*” denilen ağaçlık bir tepe eteğindeki düzlükte gayet güzel manzaralı bir köydür. İki fırın, yirmi kadar dükkânlı güzel bir çarşısı vardır ki, kayıklar kumanya almak üzere çoğunlukla buraya uğrarlar. Burada dört beş kayık mevcut olup sahilin kumluk olan iskelesinde durur. Çarşısında öteberi bulunur. Hele “*tereyağı*” burada pek nefistir. Fakat “*Akhisar Deresi*”nin sahilde oluşturduğu ettiği bataklıktan dolayı yazın havası kötüdür.

Köyün pazarından başka Akhisar Deresinin vadisinde ve arazinin arızasından dolayı dört beş saatte varılan “*Şarlı Pazarı*” denilen bir pazar daha vardır. Bu civarda “*Tonya*” denilen taşlık bir mıntıka vardır ki ahalsi silahşorlukla meşhurdur.

Şarlı'dan sonra “*Zeytin*” ve “*Kale (Görel) Burunları*” dolaşılarak “*Görel Deresi*”nin ağzına gelinir. Burada Görel kasabası vardır.

Görel

Kasabanın ismine “*Eleğü (Elevü)*” derler. İlkbaharı sisli, yazı “*dağ yeli*” denilen rüzgârların eklenmesiyle tahammül edilemez hale gelir. Meyvelerden

özellikle “üzüm”, “armut”, “elma” ve “ceviz” çoktur. Kasabada 300 hane, 300 dükkân ve 8 fırın vardır.

Ahalisi zayıf bünyeli ve birçok hastalığa müptela, ısıtılmı olup tifo hastalığı çoktur. Görele’den sonra meşhur “*Harşid Deresi*”nin ağzı geçilerek Tirebolu kasabasına varılır.

Tirebolu

Abana Dağının eteğinde amfiteatr şeklinde, sahili girintili çıkıntılı olduğundan burası Karadeniz sahilinden ayrı bir manzaraya sahiptir. Şehir üç burun üzerine kurulmuş üç kısımdan ibarettir, “*Tirebolu*” tabiri de buradan gelmiştir. Birinci kısım “*Kaledibi*” adında olup ufak vapurlar ile hacmi büyük gemiler buraya girerler. İkinci kısım asıl şehrin kurulu olduğu burun, iki tarafında iki küçük limancık teşkil eder ki, buralara küçük deniz vasıtaları girer. Üçüncü kısım ise yine her çeşit geminin sahile yakın gelmesine müsait ve batıda limandır. Havası çok güzel olduğundan ahalisi kuvvetli bünyelidir, seksen doksan yaşında pek çok adam vardır.

Cıvarı tamamen ormanlık olan bu kasabada pek çok gemi ve kayık imal edilir. 600 hane, sekiz cami, iki Rum kilisesi, 350 dükkân, 15 fırın, sekiz değirmen, bir hamam ve bir kışla deposu vardır. Buradan çok miktarda “*findık*”, “*pirinç*” ve “*kereste*” ihraç edilir. Tirebolu feneri 78 kadem yüksekliğinde olup on milden görülür. Buradan sonra “*Zifir (Zifere) Limanı*” dâhilinde büyük pirinç çeltikleri bulunan havası çok kötü “*Esbıye*”, “*Yağlıdere*” ağzı ve “*Çam Burnu*” geçilerek Giresun’a varılır.

Giresun

Tamamen büyük fındık ve sair ağaçlardan oluşan ormanlık bir sahanın merkezinde ve bir kaya üzerine kurulmuş güzel bir şehirdir. Burasını Kaptan Yorgi¹² adındaki bir belediye reisi ıslah ve imar etmiş olup, sokakları gayet muntazamdır. Şehirde ufak fakat güzel belediye bahçesi vardır.

Giresun’un kurulmuş olduğu sırtta “*Akropolis*” denilen kale harabesi vardır. Kalenin kuleleri ve bazı duvarları, bir kapısı, buruna doğru olan yerinde bir amfiteatr, bir mağaza ve suyu güzel bir “*ayazma (kuyu)*” mevcuttur. Kasaba bir sırt

¹² Kaptan Yorgi, oldukça abartılmış bir belediye reisidir. Kaptan’ın hayatı vs. için bk. Sezai Balcı, *Giresun Rumlari ve Gayrimüslim Bir Belediye Başkanı: Kaptan Yorgi Konstantinidi Paşa*, Libya Yayınları, İstanbul 2012.

üzerindedir, arka tarafı tamamen ormanlık olduğundan manzarası cidden güzel ise de, Umumi Harpte bir kısmı yanmış olduğundan bugün eski imarı tamamen bulunmamaktadır. Giresun'un 4 km. kuzeyinde “*Giresun Adası*” adlı üzerinde bir kale harabesi ile manastır enkazı bulunan bir ada mevcuttur.

Giresun, Karahisarışarki'ye üç gün mesafede ve güzel bir şose ile bağlı olduğu gibi; Eğin, Divriği ve Arapgir yörelerinin hayvan yolcuları buradan gelir giderler. Bu sebeple liman ticari bakımdan önemlidir. Ancak bugün açık olan ve bilhassa karayel rüzgârlarına maruz kalan liman, şehrin kuzeyindeki denize doğru uzamış kayalıklardan yararlanılarak az bir masrafla çok güzel bir liman haline getirilebilir.

Liman feneri 194 kadem yüksekliğinde olup 12 milden görülür. Şehirde 3.800 hane, 34 cami ve mescit, 39 medrese ve mektep ve tekke, 17 kilise, 3 hamam, 600 dükkân ve mağaza, 11 gazino, 5 lokanta, 3 otel, 14 meyhane, 89 kahvehane ve mükemmel bir hükümet konağı vardır.

Ahalisi 8.000 Türk, 7.500 Rum ve 1.000 Ermeni'den ibaret olarak 16.000'den fazladır.

Giresun'un “*findık*”, “*mısır*” ve “*fasülye*” ihracatı önemlidir. Limana yıllık 390 bin tonluk 380 vapurla birkaç yüz yelkenli gemi uğrar¹³.

Ordu

Giresun'dan sonra gelen Ordu mamur bir kasaba ise de askerlikçe uygun değildir. Ancak yıllık çok miktarda “*findık*”, “*mısır*”, “*arpa*”, “*çavdar*”; bilhassa 250.000 kıyye “*tereyağı*”, 320.000 kıyye “*peynir*”, 20.000 kıyye “*bal*” ürettiği için ticareti kuvvetlidir. Her Çarşamba şehrin muntazam dükkânlarının bulunduğu deniz kenarındaki çarşısında pazar kurulur. Buranın iskelesinde 40-50 kayık mevcuttur. Ordunun havası sıcak, yazın suyu çok azdır. Fakirler sarnıç suyu içmeğe mecburdur. Zenginler ise “*Keçi Suyu*” denilen bir suyu içerler. Kasabanın binaları muntazam, sokakları düzgün ve temizdir. Ufak bir kayık iskelesi vardır.

Vona (Kozagzı)

Ordunun hemen yakınında meşhur “*Vona Limanı*”¹⁴ vardır. Burası doğu rüzgârlarından ve hemen bütün fırtınalardan korunaklı, gayet güzel sahili olan hoş bir limandır. Bu liman gemilerin barınmasına yardım edeceği gibi, gerek ticaret ve gerek harp filoları için mühim kömür ve su mevkisi seçilmeye çok müsaittir.

¹³ M. Cemal, *Anadolu (İstatistiki, İktisadi, Askeri Coğrafya)*, s. 14-20.

¹⁴ Vona, şimdiki Perşembe ilçesinin merkezidir.

Vona'nın merkezi “*Kozağzı*” olup, burada 40 kadar hane ve 50 kadar dükkânlı bir çarşı ve bir telgrafhane mevcut olup, iskelesinde 15 kadar kayık bulunur.

Kozağzı'ndan sonra Anadolu kuzey sahilinin denize doğru en sivri burun teşkil ettiği “*Vona (Çam)*”, “*Yasun Burunları*” ve bunlar arasında “*Hunyat Kalesi Adası*”, “*Çaka İskelesi*” geçilir ve güney batıya doğru yön değiştirerek Fatsa kasabasına varılır.

Fatsa

“*Bolaman Irmağı*” ağzında düz bir arazide olup, çok kötü sıtmalı havaya sahip bir kasabadır. Kasabada 400 hane, bir hamam, 200 dükkân, 5 han, 12 fırın, 1 gazino, 1 otel, 1 medrese, 3 cami, 3 kilise, 1 eczahane, 6 çeşme, 12 kahve ile bir Millet Bahçesi vardır.

Kasaba iki km. uzunluğunda dar ve uzun olup, iki adet güzel demir köprü başlıca eserlerindedir.

Fatsa Limanının önünde “*Değirmenci Burnu*” karşısında deniz kayıkları olduğundan, deniz ortasında beş milden görünen bir fener vardır.

Fatsa'dan sonra “*Taşhane Burnu*” ile bir liman teşkil eden Ünye kasabası gelir. Buradan Niksar'a kadar bir şose bulunduğu için ticareti önemlidir.

Ünye

Meyilli bir tepe üzerindedir. Demirden bir iskelesiyle “*Taşbaşı*” mevkisinden Rum Mahallesinin “*Dereagzı*”na kadar 250 metrelik bir rıhtımı vardır.

Kasabada 2.000 hane, 11 cami ve mescit, 1 medrese, 1 tekke, 3 kilise, 2 han, 370 dükkân, 157 mağaza, 21 fırın, 42 kahve, 2 gazino, 3 değirmen, 4 hamam, 2 meyhane, iki rakı fabrikası, bir eczahane ve bir kütüphane bulunmaktadır. Meyvesi bol ve ticareti önemlidir.

Buranın deniz inşaatı bahriyesi pek mükemmeldir. Birçok gemi ve sandal imal olunur. 1887 (1303) yılında burası bir yangın ile harap olmuş idi.

Taşhane Burnundan sonra artık arazi alçalmaya başlayarak Kızılırmağın geniş ve ağaçlık ve özellikle Çarşamba Ovası adıyla bilinen deltası dolaşmaya başlanır. Deltanın çıkıntı yerlerinde “*Çaltı*” ve “*Çive Burunları*” denen bunlar var ise de, halk arasında Çive Burnuna “*Büyük Çaltı*” denir. Çive Burnunda on dört milden görünen “*Çaltı Feneri*” adlı fener mevcut olup; deniz, nehrin getirdiği pislikler ile sıg bir hale geldiğinden, gemiler beş milden daha yakına yanaşamazlar. Yeşilirmak ağzından Çarşamba'ya kadar kayıklar girmektedir. Ancak burası temizlenir ise

geliş gidişe çok uygun bir hale konulmuş olur. Buradan sonra Karadeniz’de Anadolu sahilinin en güzel ve Tırabzon’dan sonra en işlek limanı olan Samsun’a varılır.

Çarşamba

Kızılırmak ağzından 27 km. içerde, nehrin iki tarafına kurulmuş ve iki mahalle birbirine bir köprü ile bağlanmıştır. Arazisi düz ve ağaçlık, evleri dağınık ve havası çok ağırdır.

Kasabada 1.300 hane, 500 dükkân, 10 fırın, 3 hamam, 3 gazino, 47 kahve, 5 han, 8 cami, 5 medrese, 8 mektep, 1 tekke ve 3 kilise vardır.

Kızılırmak Nehrinde “*Cırmık*” denilen 65 kayak mevcut olup kasaba ile deniz arasında işlerler¹⁵.

Samsun

Orta Anadolu’nun bütün Yeşilirmak ve Kızılırmak havzalarının iskelesi olduğundan fevkalade önemli bir iskeledir. Amasya ve Tokat sancaklarıyla; Sivas, Harput vilayetlerinin ve kısmen Diyarbakır vilayetinin iskelesidir.

Samsun eskiden beri önemli bir yerdir. Eski mevkisi üç km. kadar kuzeybatıdaki sırtlar üzerinde “*Kara Samsun*” adıyla bilinen ve bugün bazı harabeleri bulunan yerdedir.

1869 (1286) yılında büyük bir yangın¹⁶ ile büyük kısmı yandığı için, sonradan düzenlenen sokaklar düz ve muntazam ise de, dar yapıldığından 8-10 metredir. Şimdiki ticari faaliyetlerine uygun değildir. Umumi Harpte Rus donanması tarafından bazı depo ve evler harap edilmiş ise de ziyan o kadar büyük değildir. Şehir bir sırtın önünde olduğundan sahil tarafı düz ise de, “*Kavak Mahallesi*” ve “*Kadıköy*”e doğru olan kısımları yüksektir. Kavak Mahallesi denizden 450 metre yüksektir. Şehrin etrafı çıplak bir araziden oluştuğu için havasında itidal yoktur. Yazın 33 derece sıcak olur, kışın ise nadiren -4 dereceyi geçer. Fakat kışı sürer.

Şehrin fener tarafı evvelce bataklık olduğundan havası çok ağır idi. Bir mutasarrıf, eşya ile şehre gelen her arabaya bir araba toprak getirip buraya atmasını kural yaptığundan, burası kısmen doldurularak bahçelik haline geldiği için şehrin havası oldukça iyileşmiştir. Geleceği çok parlak bu şehir gelişmeye fevkalade

¹⁵ M. Cemal, *Anadolu (İstatistiki, İktisadi, Askeri Coğrafya)*, s. 20-22.

¹⁶ Bu yangından sonra Samsun şehrini Tırabzon Valisi Esad Muhlis Paşa yeniden imar ve inşa ettirmiştir.

müsaait olup, buradaki bataklıklar kısmen kurutulup kısmen de suni göl haline getirilir ise çok mükemmel bir park halini alır. Şehrin havasına tesir eden “*Mered Irmak*” ağzı da düzenlenir ve etrafına ağaç ekilirse, Samsun şehri havası güzel yerler sırasına girer.

Şehirde 3.624 hane, 1.470 dükkân ve mağaza, 14 han, birçok mükemmel otel, bir tiyatro, sinemalar, zengin mağazalar ve bir güzel hükümet dairesi, “*Saathane*” denilen bir saat kulesi, 11 hamam, 70 fırın, 7 gazino ve birçok güzel ve muntazam lokanta ve aşçı dükkânları ile kahvehane ve meyhaneler, 35 çeşme ve 5 şadırvan vardır. Şehrin suyu Mered Irmaktan geldiği için çok iyi değildir. Reji İdaresinin fabrikaları, özellikle Belediye Hastahanesi önemli binaları arasındadır. Şehrin diğer binaları da gayet muntazam olup, çoğu evleri Avrupa kiremitleriyle örtülmüştür.

Sağlık Durumu

“*Sıtma*” mevcuttur. “*Göz*” ve “*boğaz hastalıkları*”, “*asabi hastalıklar*”, “*kadınlarda asabi rahatsızlıklar*”, “*zatürrie*” ve “*romatizma*” görülür.

Samsun Limanı

“*Kalyon Burnu*” ile denize çıkan limanın yönü kuzeydoğuya doğrudur. Mered Irmağının ve hatta Kızılıрмаğın getirdiği birikintiler bütün körfezin derinliğine tesir ettiği için gerek körfez ve gerek liman pek sığdır.

Bu sebeple büyük gemiler iskeleden bir mil kadar uzakta demirlemek mecburiyetindedir. Limanda ayakları demir olarak inşa edilmiş bir yolcu iskelesiyle bu iskelenin kuzeyinde birçok eşya ve yük iskelesi denize doğru uzanmıştır. Reji İdaresinin fabrikaları civarında ayrıca bir demir iskelesi ile dekovil hattı mevcuttur. Limanın sahili hemen tamamıyla kumsal olduğu gibi kenar kısmında bir takım kayalıklar vardır. Limanda sürekli 400 kadar sandal ve kayık ile yüz kadar yelkenli gemi ve birkaç motorlu gemi mevcut olup; Bafra, Sinop, Gerze ve diğer civar iskelelere seyrüsefer ederler. Liman genellikle dalgalı olduğundan, indirip bindirme epeyce zordur. Samsun-Sivas demiryolu ikmal edilir iken buranın da limanını yapmak çok lüzumludur. Denizin sığılığına rağmen liman inşası pek zor değildir. Fenerin güneyinde sahilde harap bir kale vardır. Bunun hizasından yaklaşık bir km. doğuya kadar denizin içi kayalık ve bu kayalığın sonunda dört kulaç su bulunduğundan buraya bir rıhtım inşa olunur. Aynı suretle Mered Irmağın kumlarına mani olmak üzere ırmakla şehir arasına yine bir miktar moloz taş dökülürse liman her türlü rüzgârlardan mahfuz ve mükemmel bir hale gelir.

Esasında içi kumsal olan limanın taranması da çok kolaydır. Şehir, Yeşilirmak ağzıyla “*Kalyon Burnu*”na yapılacak sahil bataryaları ve Kara Samsun sırtlarına inşa olunacak yüksek bataryalar ile muhafaza edilebilirse de, pek açık olduğundan asıl ticaret depolarını Mered Irmak vadisinde ve sırtların gerisinde inşa etmek ve iskele ile burayı demiryoluyla birleştirmek emniyeti daha çok sağlar.

Samsun, Bafra ve Çarşamba’ya birer şose ile bağlı olduğu gibi, Anadolu’nun en büyük ve işlek caddesi olan Samsun-Sivas-Harpüt caddesinin başındadır. Samsun’dan Sivas’a doğru başlanmış olan demiryolunun başlangıcı Mered Irmak ağzıdır. 5 km.lik ray döşenmiş ve 30 km.ye kadar altyapısı tamamlanmıştır. Anadolu’nun en mühim ve en verimli bir sahasının iskelesi olduğu için ticareti pek işlektir. Özellikle külliyetli un ve yumurta ihraç edilir. Tütün ticareti ise fevkalade bir haldedir. Limanın yıllık ortalama 30.000 ton ithalat, 65-70.000 ton ihracatı vaki olur. Her tür gemi, bilhassa Osmanlı, Yunan, Fransız, Rus, Loid vapurları muntazaman her hafta uğradıkları gibi; İtalyan, İngiliz ve Alman tüccar şilepleri de eşya yükler ve ihraç ederler. Yıllık 750.000 ton hacminde 650 kadar vapur ve 2.000 kadar gemi uğrar. Limanın feneri 56 kadem yüksekliğinde olup 12 milden görülür.

Samsun’dan sonra deniz Kızılıрмаğın getirdiği toprak ile dolmuş ve büyük “*Bafra Ovası*” vücuda gelmiştir. Kızılıрмаğın ağzında “*Bafra Burnu*” ve “*Bafra Feneri*” vardır, fener 72 kadem yüksekliğinde olup 14 milden görülür. Bafra Burnu ile gemicilerin “*Sinop Adası*” dediği yer arasında geniş bir koy olup içinde “*Gürzüvet*”, “*Gerze*” ve “*Ören İskeleleri*” vardır.

Bafra

Sahilden 20 km. içeride Kızılırmak üzerinde bir kasabadır. Kızılırmak üzerinde güzel bir köprüsü vardır. Samsun’a 45 km.lik bir şose ile bağlıdır. Kayıklar Bafra’ya kadar girerler.

Kasabanın etrafı meyve bahçeleriyle çevrilidir ve manzarası güzeldir. Kasabada 1.600 hane, 6 han, 4 hamam, 500 dükkân ve mağaza, 15 fırın, 4 lokanta, 3 kıraathane, 10 gazino, 23 kahve, 1 tiyatro, 8 cami, 6 mescit, bir muntazam hükümet konağı ve 3 kilise vardır. Şehrin kurulduğu arazi kırık olup etrafında birçok bataklık, özellikle doğusunda “*Akgöl*”ün bulunması havasını fena bir hale sokar. Doğu rüzgârları estiği zaman bataklık havası şehri zehirler, ilk ve sonbaharda esen karayel havasını temizler ise de, kuzey rüzgârları genelde yüksek

geçtiğinden havaya tesiri azdır. Hava sıcaklığı yazın +30, kışın nadiren -4 dereceye iner. Kış ancak Ocak (Kanunisanı) ayından sonra gelir¹⁷.

Gerze

3.000 kadar nüfuslu Gerze'nin ufak bir limanı olup; “tütün”, “üzüm” ve “odun” ihracatıyla meşhurdur. Civarında mide ve bağırsak hastalıklarına çok faydalı bir su kaynağı vardır.

Sinop

Güzel havası ve sularıyla meşhurdur. “Boztepe Burnu” ile son bulan “Sinop Adası”nın ucunda bina edilmiş ve etrafı eski çok sağlam bir sur ile çevrili olan Sinop şehri pek eskidir. Diyojen'in vatanıdır. Eskiden çok meşhur bir kale olan Sinop, Osmanlı Karadeniz Donanmasının deniz üssü idi. Sinop kalesi ve zindanı, en meşhur hapisanelerdendir. Mükemmel bir demir atma yeri olan Sinop limanı, her türlü rüzgârdan doğal olarak korunaklı bulunduğu için, fırtınaya rastlayan gemiler buraya sığınır. Bugün sadece Taşköprü ve Boyabat yöresinin iskelesi olduğu için ticari önemi çok azdır.

Kastamonu'ya 115 km. mesafede olduğundan Kastamonu-Taşköprü-Boyabat-Sinop bir demiryolu ile bağlanırsa fevkalade önem kazanarak İnebolu'nun ticaretini ve hatta kısmen Samsun'un ticaretini çekebilir.

Sinop'un 10.000 kadar nüfusu olup, bunun 6.000'i Türk ve 4.000'i Rum'dur. Sekiz mahallede 1.750 hane, 470 dükkân ve mağaza, 15 fırın, 71 kahve, 4 otel, 2 han, 4 rakı fabrikası, 2 hızar, 10 hamam, 30 çeşme, 10 cami, 5 kilise, bir 40 diğeri 20 yataklı 2 hastahane (askeriye ve belediyenin), bir hükümet konağı, eski bir tophane ve tersanesi vardır. Şehrin sokakları kaldırımli ise de, düzgün değildir. Evlerinin çoğu ahşap olup, kaplamaları İstanbul'daki gibi yatay değil dikey yapılmıştır. Uçta sandal ve gemi yapılacak biri iki tezgâh vardır. Hapishanede marangozluk (işlemeli tahta kutu, nalın vs. yapılır) ve kuyumculuk çok ileridir. Sinop'ta 100 kadar sandal ve kayık olup, sahili gözetlemek için Umumi Harpten önce bir “beylik gemi” bulunuyordu.

“Boztepe Feneri” 344 kadem yüksekliğinde olup, 12 milden görülür. Sinop Adası üzerinde “Boztepe” ve “Sinop Burunları” dolaşılınca kuzey “Sinop Koyu” gelir ki, burada gayet mükemmel olan “Akliman” vardır. Bu liman, önü iki küçük ada ile kapanmış ay şeklinde olup, beş kulaç suyu olduğundan her türlü gemi

¹⁷ M. Cemal, *Anadolu (İstatistiki, İktisadi, Askeri Coğrafya)*, s. 22-25.

girebilir. Bundan sonra “*Emsoros*” ve “*Pakyos Burunları*” dolaşarak Anadolu’nun kuzeyinin sonu olan “*İnce Burun*” ve “*İnce Burun Feneri*” görülür. Fenerin yapıldığı burun 42 derece 6 dakika kuzey enleminde, Gironoviç’e göre 34 derece 58 dakika doğu boylamındadır. Fener 92 kadem yüksekliğinde bir kaya üzerinde olup, dakikada bir defa döner ve ışığı 14 milden görülür. İnce Burun Anadolu’nun kuzeyinin son noktası olarak meşhur ise de, gerçekte Pakyos Burnu 200 metre kadar daha kuzeye doğru gittiği için, kuzeyin asıl sonunun burası olması gerekir.

Buradan “*Kerempe Burnu*”na kadar sahil hemen düz gibidir. “*İstefan*” ve “*İnebolu Burunları*”ndan başka arıza yoktur. Sahilin yamaçları dik ve bu dik yamaçlar tamamen çok meşhur Kastamonu ormanlarıyla kaplıdır. Bu bölgede deniz inşaatına yarayacak külliyetli kereste bulunduğundan çok gemi yapılır.

Kerempe’den İnce Buruna doğru ve sahile paralel olarak bir deniz akıntısı vardır. Bu sahilde “*Ayancık*”, “*İstefan*”, “*Ayandon*”, “*Abana*”, “*İnebolu*”, “*Zarbana*” ve “*Fakar İskeleleri*” vardır. Bunların kereste ihracatından başka dikkate değer bir maddesi yoktur¹⁸.

Değerlendirme

“*Mübadele*”den önce Karadeniz’in doğu sahilinin şehir ve kasabalarını anlatan bu aktarma, daha çok bölgenin deniz ulaşımı ve nüfusu bakımından kıymetlidir. Ancak verilen nüfus rakamlarının mübadeleden ve bu aktarmadan önceki ve mübadeleden sonraki durumu karşılaştırılmalıdır. Ayrıca Birinci Umumi Harp ve Milli Mücadele döneminde ne kadar nüfusun zayı olduğu da çok önemli bir meseledir. Nüfus oranlarını artırmak için Tırabzon ve Giresun sahillerine Rum papazlar marifetiyle doldurulan Rumların durumu, ayrıca tetkike muhtaç en başlı husustur.

Kaynağın aslında “*ih̄tinâk-ı rahm*” diye geçen kadın hastalığı, o devirlerde “*rahim tıkanmasından kaynaklandığı düşünülen*”, aslında bununla alakası olmayan ve “*ekseriyetle kadınlarda zuhur eden asabi bir hal ve maraz*” idi. Esasında Karadeniz’in doğu sahilinin birçok yerleşiminde var olan bu rahatsızlık, bugün de aynı düzeyde olmasa bile, sıklıkla görülmektedir. Okuma yazmanın yok seviyesinde olduğu halk arasında “*nüsha (muska)*” yazdırılarak iyileştirilmeye uğraşılan bu ruhsal rahatsızlık için, günümüzde de benzer cahilliklerle çareler aranmaktadır.

¹⁸ M. Cemal, *Anadolu (İstatistiki, İktisadi, Askeri Coğrafya)*, s. 25-27.

Eserin tarihi coğrafya bakımından -en azından benim açımdan- fazla bir ehemmiyeti yoktur. Bölgeyi bilmeyenler ve özellikle yazarın kaynaklarından haberdar olmayanlar için ise, şüphesiz mühimdir. Hatta, bu kısımda aktarılan bilgiler, daha iç ve doğu bölgeler hakkında verilen “mahalli bilgi ve müşahadelerden” çok daha yüzeyseldir.

Kaynakça

- Balcı, Sezai, *Giresun Rumları ve Gayrimüslim Bir Belediye Başkanı: Kaptan Yorgi Konstantinidi Paşa*, Libya Yayınları, İstanbul 2012
- Çetin, Bayram, “Tarihi Coğrafya Bakımından Az Bilinen Bir Kaynak: Anadolu-İstatistiki, İktisadi ve Askeri Coğrafya (1. Cilt)”, *Turkish Studies*, 14/4, 2019, s. 785-805.
- Mehmed Cemâl, *Anadolu (İstatistiki, İktisadi, Askeri Coğrafya), I, Anadolu'nun Ahvâl-i Tabiiyesi*, Dersaadet, Matbaa-i Askeriyye, 1336 (1920).
- Tozlu, Selahattin, *Trabzon-Erzurum-Bayezid Anayolu (1850-1900)*, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 1997.
- Tozlu, Selahattin, *Antakya (Hatay) Tarihi Bibliyografyası*, Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Enstitüsü Yay. Elazığ 2009.